

Тарас Ковалець
(Черновці)

СНАБЖЕНИЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО В ВОССТАНИЯХ 20-30-х гг. XVII в. В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются основные принципы, пути и средства снабжения и обеспечения как составной военной искусства запорожского казачества в восстаниях 20-30-х годов XVII века в Украине.

Ключевые слова: Войско Запорожское, военное искусство, снабжение, материальное обеспечение, восстания 20-30-х годов XVII века.

Taras Kovalets'
(Chernivtsi)

ZAPOROZHIAN ARMY'S SUPPLIES AND LOGISTICAL SUPPORT IN THE UPRISINGS IN 20-30s OF THE XVII CENTURY IN UKRAINE

The article deals with the basic principles, ways and means of supplies and logistical support as components of Zaporozhian Cossacks' military art in the uprisings in 20-30s of the XVII century in Ukraine.

Key words: Zaporozhian Army, military art, supplies, logistical support, the uprisings in 20-30s of the XVII century.

УДК 94 (477.8) „15/16”

Наталія Томак
(Чернівці)

ВІДОМОСТІ ПРО ЧИСЛО НАСЕЛЕННЯ І ПОСЕЛЕНЬ ХОТИНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті висвітлена динаміка демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XVIII ст. Особому аналізу піддано стан демографічного та етноконфесійного розвитку багатовікового регіону в умовах частих змін його державної приналежності, оскільки ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї.

Ключові слова: етнодемографічний склад, Хотинська райя, турки, „Катастих”.

Актуальність теми статті пов'язана з багатьма аспектами історії Хотинщини – регіону, який за доби середньовіччя, нового і новітнього часу неодноразово змінював свою державну приналежність, втім, як і ряд інших прикордонних областей України. Ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї, яка зазнавала періодичних і часто вельми динамічних змін. Крім того, через розташування саме на кордонах різних держав регіон неодноразово ставав ареною війн і великих битв (для прикладу,

Хотинської війни 1621 р., чи Ставчанської битви 19 серпня 1739 р.), у яких брали участь численні військові з'єднання. Цей фактор теж суттєво впливав на стан народонаселення й етнічний склад місцевої людності.

Мета статті полягає у комплексному висвітленні динаміки демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XX ст. і виявленні його особливостей.

Чималий інтерес для дослідників становить „Катастих про число царан з усіх цінутів і куртян, і ватавів, і немішів, і попів”¹, тому що містить найперші порівняно повні відомості демографічного характеру, які дають можливість визначити бодай приблизне число жителів Хотинської волості (цінуту) наприкінці XVI ст. Втім, зміст цього джерела потребує певних пояснень, беручи до уваги ту обставину, що в ньому перелічено лише ті категорії населення, які були зобов'язані виконувати повинності стосовно держави, але саме вони й становили абсолютну більшість населення.

Характер і обсяг їхніх повинностей залежав, передовсім, від соціального та службового становища тієї чи іншої категорії жителів. Важливо зазначити, що йшлося тільки про повнолітніх осіб чоловічої статі, починаючи з 13-ти років, які мали власне господарство і/або виконували громадські чи службові функції.

На першій позиції в „Катастиху” вказано 1916 „цирани остов”, тобто „цілих селян-землеробів”, які, власне, й становили основу „числи” – поняття, яке походило від слов'янського слова „число”, але в умовах посилення феодальної експлуатації у Молдавському князівстві набуло особливого соціального змісту. Бути записаним у „числу” означало стати залежним селянином і виконувати селянські повинності у повному обсязі, тобто сплачувати грошовий податок, натуральний оброк (десятину на користь землевласника) і виконувати передбачені звичаєм трудові повинності. Однак все це залежало від господарського становища кожного „цирана”. По деяких волостях (цінутах), наприклад, Фельчіул чи Орхеюл замість слова „цирани” було вжито старе „оамени” – „люди”, яке раніше означало просто вільних сільських людей, землеробів².

Після категорії „цирани” в „Катастиху” на Хотинщині вказувалися 232 „сирачи”. Цей термін, мабуть, не потребує особливих пояснень, бо й нині кожен корінний житель Чернівецької області розуміє його значення: „сарак” (у романомовного населення „серак”) досі означає „бідак”, „бідняк”, у переносному значенні – „бідолоха”. Кого так називали колись? Як правило, одиноких чоловіків, які не мали сім'ї, робочої худоби, поля, тобто повноцінного селянського господарства. Втім, у них була хата, присадибна ділянка, якась живність і вони могли виконувати певні трудові повинності. Через це їх теж записували в „Катастих”, хоча в порівнянні з „циранами” «сирачи» становили порівняно незначну частку населення.

Для прикладу, в Чернівецькій волості (цінуті), де було 1095 „остов” (з пропуском слова „цирани”), їх нараховувалося лише 68 осіб, хоча на Сучавщині, де числилося 4000 „остов”, число «сирачи» становило 586 осіб.

Далі в „Катастиху” зазначено 77 „куртяни”, 41 „веташи” і 122 „німиши”. Перші означали буквально „дворяни”, хоча їхня придворна служба не була пов'язана обов'язково з князівським двором. Це був шляхетний титул, який передбачав виконання доручень князя, але, звісно, за свій власний рахунок, тобто служба не оплачувалася. „Веташи” (ми б сказали – „ватаги”) теж виконували службові функції, але тільки на місцевому рівні, тобто підлягали безпосередньо старості (пиркелабу) волості. „Ніmeshi”, або „немеші”, – це, як правило, колишні бояри, усунені з їхніх посад. Вони займали привілейоване становище, проте, не маючи посади, не виконували конкретних функцій. Згодом, очевидно, саме цю категорію почали називати мазилами, які проіснували до кінця XVIII ст., коли вже не було згадок про немешів. Одне слово, на Хотинщині існували різні категорії привілейованих верств, які мали певні обов'язки перед державою і повинні були виконувати їх за власний рахунок. Звичайно, вони одержували необхідні кошти від їхнього землеволодіння й експлуатації залежних селян.

Останню верству, згадану в „Катастиху”, становили 95 „попів”, які теж повинні були сплачувати певні податки державі. В той час це пояснювалося необхідністю виконання фінансових зобов'язань Молдавського князівства стосовно Османської імперії, тому в ряді випадків виплата «дані царської», тобто данини на користь султана Туреччини, вимагалася навіть від монастирів. Стосовно числа священників Хотинська волость випереджала низку інших, зокрема Чернівецьку, де нараховувалося 66 служителів церкви, але значно поступалася Сучавській з її 220 „попи”, що й зрозуміло, беручи до уваги особливе становище Сучави як головного релігійного центру в лоні молдавської церкви. Втім, повинності священників були порівняно помірковані, тому що вони виконували лише свої прями обов'язки, а державі сплачували чітко визначену таксу.

З цього приводу слід навести деякі відомості з відомого „Опису Буковини” генерал-майора Г. фон Сплени, які відносяться, щоправда, до 1775 р. Однак він вивчив систему оподаткування, яка існувала в попередній час, тобто до австрійської окупації північних повітів (цінутів) Молдавського князівства. В перерахунку на австрійську валюту мінімальний прями грошовий податок держави із селянської сім'ї становив у середньому 15 флоринів (це була вартість одного товарного вола), з дрібного дворянина (шляхтича) – 12 фл., священника – 3,5 фл., хоча вони виплачували ще приблизно стільки ж і єпископу, тобто на потреби єпархії³.

Якщо підрахувати число осіб, точніше, дворів на Хотинщині, зобов'язаних виконувати певні повинності на користь держави станом на 1591 р.,

то одержуємо 2148 селянських, 240 дворянських і 95 священницьких дворів, разом 2483. Щоправда, в „Катастих” не було включено такі категорії населення, як бояри, міщани, військові, монахи, холопи (раби циганського і татарського походження), а також частину селян, які жили на церковно-монастирських землях.

Отже, дані „Катастиху” як історичного джерела можуть слугувати лише відправною точкою для відтворення демографічної ситуації на Хотинщині в другій половині XVI ст., причому на рівні гіпотези. Вважається, що в не вельми розвинутих регіонах Європи наприкінці середньовіччя середній сімейний коефіцієнт становив приблизно 5,5, до якого стосовно міст варто додавати 15% (слуги, поденники, жебраки тощо). В селах число членів сім'ї могло бути вищим, але, крім селян, дрібних поміщиків і священників, там було менше осіб, які не підлягали оподаткуванню. Таким чином, якщо прийняти середньосімейний коефіцієнт 5,5 і додати ще 10% неврахованих дворів, то загальна чисельність населення Хотинщини в 1591 р. могла сягати трохи більше 15 тис. осіб. Приблизно половина, а, можливо, й більша частина цих сімей жила в межах нинішніх східних районів Чернівецької області, а ще приблизно половина – на території теперішньої Молдови.

Про населення Хотина писав турецький мандрівник Е. Челебі, який відвідав місто навесні чи влітку 1657 р., писав, як зазначалося вище, що фортеці, тобто старості-пиркелабу волості (цінуту), підлягало 70 сіл. Це не враховуючи самого міста. Немає сумніву в тому, що Хотинщина зазнала великих людських втрат під час воєнних дій 1621 р.⁴ Проте після того на її території не відбувалося значних воєнних конфліктів. Навіть події Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, в тому числі відомої Жванецької облоги восени 1653 р., не мали аж надто помітних наслідків, які б вплинули на демографічне становище регіону. Отже, за 35 років, які минули від часу Хотинської війни 1621 р., чисельність населення могла відновитися до попередніх показників.

Згідно з підрахунками, зробленими на основі „Катастиху” 1591 р., число жителів Хотинщини могло становити трохи більше 15 тис. Якщо поділити цю цифру на число сіл (громад), зазначених у „Книзі” Е. Челебі, то вийде, що в кожній громаді проживало приблизно по 214 осіб, або в середньому по 39 сімей. Станом на 1657 р. такі цифри цілком вірогідні, тим паче, що до них слід додати ще й число жителів Хотина.

Місто, судячи зі слів Е. Челебі, „було невелике, проте в ньому велася жвава торгівля у стаціонарних лавках. В середині „фортеці”, під якою слід розуміти укріплене місто у власному розумінні, мандрівник побачив «всього лише 60-70 вкритих тесом будинків без садів і виноградників і близько 50 крамниць. А в посаді її у напрямку до Дністра розташовані крамнички, вкриті троцею і комишем», їхні власники були налаштовані вельми життєра-

дісно і сміливо, бо гукали турецьким солдатам, які прийшли туди щось купити: „Гей, турки! Ви що ж у Польщу вирушаєте? Ось тепер правитель Трансильванії Ракоці покаже вам!”⁵ Мався на увазі похід трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці разом з українськими козаками під проводом наказного гетьмана А. Ждановича на територію корінної Польщі в першій половині 1657 р.⁶

Становище на Хотинщині значно погіршилося в останній третині XVII ст. внаслідок частих польсько-турецьких конфліктів, які супроводжувалися грабницькими нападами татарських військ, епідеміями, епізоотіями тощо. На початку XVIII ст. у зв'язку з Північною війною і поразкою армії шведського короля Карла XII рештки його військ відступили за Дністер, розташувалися на території Бендерської райі та в ряді пунктів Молдавського князівства. На Хотинщині неодноразово зупинялися і шведські підрозділи, і напіврегулярні ватаги союзника шведів – Ю. Потоцького, воєводи київського, які нещадно грабували місцевих жителів. Влітку 1711 р. краєм пройшлося і з'єднання російського війська – драгунська дивізія генерала К. Е. Ренна, яка теж здобувала собі провіант і фураж шляхом грабунків.

Після Прутського походу російського війська під проводом царя Петра I уряд Оманської імперії прийняв ухвалу кардинально зміцнити свої стратегічні позиції на північно-східних рубежах держави, розташували значний військовий контингент саме на Хотинщині. Було відбудовано замок у Хотині, довкола якого розпочалося спорудження потужної Нової фортеці (1711-1718 рр.). З метою прискорення цієї справи і забезпечення гарнізону фортеці всім необхідним Осаяна Порта вирішила відібрати Хотинську волость (цінут) від Молдавського князівства, й у 1715 р. було завершено утворення Хотинської нахії, або райі, яку очолила численна турецька адміністрація⁷.

Зазначені події призвели до того, що місцева населення масово залишало свої села і втікало за межі регіону, можливо, на територію сусіднього Поділля та Галичини, в більш спокійні гірські райони Буковини або в густі на той час ліси Хотинської височини. Коли в 1716 р. турецька адміністрація провела облік сіл на Хотинщині, то мусила констатувати, що їхні жителі «розбіглися через вторгнення московитів або через війська київського воєводи і шведського короля, які раніше зимували в цьому краю, або після повторного завоювання [османами] і котрі передані особам, призначеним за наказом нинішнього хотинського мухадиза Мехмед-паші для нагляду за їхнім прибутком». Справді, переважна більшість сіл виявилися порожніми, що й зазначалося у дефтері (податковій відомості).

В цьому зв'язку варто згадати деякі свідчення майже столітнього селянина з Клішківців (нині Хотинського р-ну) Нагірняка, записані О. Афанасьєвим-Чужбинським у середині 50-х років XIX ст. Цей старожил чув від батька і діда, „що в турецькій стороні народ жив іноді великими селами, а іноді

розходився так, що значна частина хат пустувала”. Мабуть, це було пов'язане з воєнними діями. Нагірняк пригадував, що коли „німці, перейшовши Дністер, гнали турків до Пруту” (йшлося, безсумнівно, про події війни 1787-1794 рр., зокрема наступ на Хотин австрійського війська на чолі з Й. Заксен-Кобургом у 1788 р.), то місцеві жителі „ховалися в лісах, де хто міг (...)”⁸. Одним з місць сховку було відоме Рухотинське городище, розташоване між Полянню і Рухотином. Звичайно, в такий спосіб селяни Хотинщини рятувалися і під час попередніх війн та пересування значних військових з'єднань.

Повертаючись до згаданого вище дефтеру, потрібно взяти до уваги, що турецьким писарям було важко відтворювати чужі для них українські чи романізовані слов'янські назви місцевих населених пунктів. Наведемо декілька прикладів: „1. Село Костелчини. Порожне (...). 2. Село Сербилі. Порожне (...). 3. Село Беявенеч. Порожне (...)”. Можна з великою часткою вірогідності припускати, що йшлося про Костичани і Щербинці Новоселицького та Білівці Хотинського р-нів. Наприкінці дефтеру вказувалися підсумкові дані: „Всього – 93 села. Порожніх і зруйнованих – 74 села. Населених – 19 сіл”. Щоправда, як вже зазначалося в огляді джерел, у збереженій частині дефтеру перелічено лише 59 населених пунктів, з яких лише в 10-и було виявлено населення. Наведемо відомості про ті з них, у яких турецькі власті виявили жителів: „10. Село Ленковтсі, 29 чоловік (...). 11. Село Колениче, 30 чоловік (...). 24. Село Маресиничі, 39 чоловік (...). 28. Село Пригорковисі, 42 чоловіки (...). 29. Село Ржавенді, 25 чоловік (...). 31. Село Малишта, 21 чоловік (...). 50. Село Паша, 148 чоловік (...). 57. Село Хордова, 20 чоловік (...). 58. Село Гін'евич (?), 24 чоловіки (...). 59. Село Отаче, 7 чоловік”⁹. Отже, в 59-и селах, розташованих переважно в північній і західній частині Хотинщини, турки виявили лише 385 чоловік, а точніше, глав сімей. Середня чисельність їх на одне село становила, таким чином, 38,5 сімей, що майже співпадає з цифрою (39 сімей), наведеною у зв'язку з повідомленням Е. Челебі.

Турецька адміністрація прагнула якнайшвидше виправити демографічне становище й повернути селян-утікачів у їхні села. На початку червня 1716 р. було видано розпорядження, яке С. Ат. Димитров умовно назвав „Про статут землі і населення Хотинської нахії”. В ньому підтверджувалося відокремлення Хотинщини від „Молдавської області” та закріплення її „за Хотинською фортецею”. Далі зазначалося, що „вийшов найвищий указ, згідно з яким з райятів, які є і проживають у згаданій казі (податковій окрузі. – Н. Т.), з кожного, кому більше 12 років, слід на основі закону, починаючи з першого мухаррема [липня] нинішнього 1128 [1716] року збирати по одному золотому з тугрою, беручи його в чотири платежі і збираючи, таким чином, їхній подушний податок за ставками нижчого [найбіднішого] розряду. Із зернових та інших продуктів

землеробства стягувати одну десяту [частку] (...). З кожного вулика брати по чотири акче замість десятини. З тих, хто впродовж місяця березня стане придатним для обкладення подушним податком, брати по половині гуруша як іспендж (спеціальний податок з осіб, які не були мусульманами. – Н. Т.). З кожної голови овець, кіз і ягнят – по одній парі, а з кожної свині – по чотири пари. З кожних десяти копиць сіна стягувати по одній копиці, як це було й раніше”.

Втім, „якщо райяти, які розбіглися через вторгнення московитів або через злодіяння і насильства [військ] шведів і київського воєводи, що зимували раніше в цих місцях, повернуться у свої села, стануть жити там, збудують собі заново хати, почнуть орати землю і зберуть річний врожай, то з них не вимагати подушної податі, десятини й інших райятських податків, тому що в силу встановленого порядку вони на рік звільнені від податків, щоб дати їм зміцніти”.

Турецьким службовцям було наказано „збирати, де б не перебувало, колишні реаяя (селянство як збірне поняття. – Н. Т.)”, яке розбіглися зі своїх сіл, „заселити і відродити як слід згадані села, нікому не чинити зла й утисків”.

Крім того, з метою упорядкування статистики «потрібно реєструвати в дефтерах хотинського казначейства їхні імена, а також особливі прикмети і здавати копію на зберігання».

Проте викликає деякий подив таке положення цього розпорядження: „Але, щоб не створювалися умови, які будуть збивати зі шляху реаяю, вам належить не допускати жодної особи з розташованих в околицях цієї нахії руських і польських райятів. Якщо ж такі особи прибудуть, то їх не приймати а повертати назад”¹⁰. Видавець зазначених документів С. Ат. Димитров фактично вважав, що заборона «особам російського чи польського походження селитися на землях порожніх сіл» мала соціально-політичне підґрунтя, тому що, „мабуть, присутність останніх зміцнювала рішучість місцевих жителів у боротьбі проти османського панування, посилювало прояву непокорності в цьому неспокійному для турків районі”¹¹.

Таке пояснення могло сприйматися як задовольняюче на час публікації документів, тобто в 1969 р., коли теорія класової і національно-визвольної боротьби становила методологічну основу гуманітарних наук. Однак заборона османської влади допускати на територію Хотинської райі селян руського (українського) і польського походження із сусідніх областей, тобто Поділля і Галичини, могла бути викликана небажанням турецької адміністрації ускладнювати взаємини з властями Речі Посполитої. У той час Осаяна Порта прагнула підтримувати добросусідські відносини з Польщею, яка була серйозно стурбована розташуванням значного угруповання османських військ у Хотинській фортеці¹².

Заходи турецької адміністрації, спрямовані на повернення селян у покинуті ними села, почали

давати наслідки. Для прикладу, Колчак Іліяс, ага правих гьонюлліянів (командир загону легкої кінноти), одержав спочатку в користування, а потім у власність прибутки, крім подушного податку від шести сіл. Це були „Коленкофса” (Колінківці Хотинського р-ну), „Шен дрени” (колишні Шиндряни, нині Драниця Новоселицького р-ну), „Стеніковса” (Стальнівці Новоселицького р-ну), „Ржавенді” (Ржавенці Заставнівського р-ну), „Долянн” (Доляни Хотинського р-ну) та „Приперкофсі” (Перебиківці Хотинського р-ну). Згідно з документом, згаданий офіцер одержував платню 150 акче на день. З них 120 акче виплачувалися йому із скарбниці, а „взамін решти тридцяти акче, які належали йому як платня за посаду аги, згаданому [Колчаку Іліясу] передаються і ввіряються зазначені вище села”¹³. Зрозуміло, що прибутки могли надходити лише від тих населених пунктів, у яких проживали і працювали селяни. На жаль, джерело не містило відомостей про їхнє число, хоча з інших документів точно відомо, що в Хотинській нахії переписи проводилися спеціально призначеними стамбульськими чиновниками на рубежі 1717-1718 і 1718-1719 рр.¹⁴. Мабуть, турецька бюрократія практикувала регулярне проведення таких обрахунків.

Що стосується Колчака Іліяса, то ще наприкінці листопада 1718 р. влада постановила відібрати в нього право на прибутки від перелічених населених пунктів, що було викликано певними об'єктивними причинами. Справа полягала в тому, що в Стамбулі було прийнято принципове рішення не надавати села в Хотинській райі в постійне користування чи власність турецьким військовослужбовцям, тому що це викликало сильне невдоволення в гарнізонах, розташованих в Темешварській і Белградській фортецях¹⁵.

В той час населення Хотинської райі зростало також за рахунок колишніх литовських татар, яких називали липками (липканами). Вони становили підрозділи легкої кінноти, які здійснювали охорону кордону вздовж Дністра, важливих шляхів і річкових переправ. Липки прибули на Хотинщину в складі перших турецьких військ, проте селилися в окремих населених пунктах. Зокрема, на північній захід від Хотина вони заснували село Румлу (Румла, або Румелія, – це назва європейської частини Туреччини. – Н. Т.), яке називали також Липканським селом. Саме в ньому проживав навесні 1722 р. гетьман П. Орлик, замешкавши в домі ротмістра Корсака. Неподалік розташовувався невеликий православний монастир, який гетьман регулярно відвідував під охороною 12-й липків. Через деякий час гетьману було наказано переселитися в Хотин, де він мешкав у будинку знайомого йому липканського ротмістра Мустафи-аги Ясинського, який ще за гетьманства І. Мазепи бував у Батурині як перекладач при турецькому посольстві. До речі, П. Орлик у своєму „Діаріуші” скаржився на те, що в Хотині неможливо обійтися без тлумача і що в місті немає православної церкви. У записках він згадав ще деяких липканських офіцерів, турків,

греків, євреїв, німецького цирульника, хоча випадково зустрів там декількох запорожців, у тому числі козака Омелька, «який служив поміж липків у Бендері», і ченця Варлама Шостаковського із «Задніпровської України». Отже, після створення турецької райї переважну частину жителів Хотина поступово склали турки, татари-липки, євреї тощо¹⁶.

Коли П. Орлику дозволили продовжити по дорож до Туреччини, він негайно завершив усі справи й під вечір 19 (30) травня 1722 р. покинув набридлий йому Хотин, зупинившись на нічліг у сусідньому селі Дарабанах, у якому теж проживали липканські татари. Він зустрічав їх і в інших населених пунктах, але найбільше – в Липканах, які, по суті, були татарським містечком. Згідно з деякими даними, на Хотинщині проживало близько 5 тис. липок, включаючи членів сімей.

Як вже зазначалося, на етнодемографічне становище регіону впливали часті війни. На жаль, важко судити про статистичну сторону справи через брак відповідних джерел, однак можна навести окремі свідчення сучасників, пов'язані з подіями 1739 р. Як писав у щоденнику учасник походу армії генерал-фельдмаршала Б. Х. Мініха на Хотинщину бунчужний товариш Я. Маркович, «по сторонам были деревнь волоскіе, которіе велено палит, и палено» (3 серпня), „а деревнь, поблизу будучіе, попалено” (6 серпня), „минувши деревню одну, а другіе по бокамъ пройшовши, якіе всь попалени (...” (13 серпня) і т.д. Зрозуміло, що при наближенні великого війська селяни ховалися у лісах, і села були порожніми, але їх все одно палили, щоб нагнати страху на противника і завдати йому матеріальної шкоди. (Коли Я. Маркович з товаришами прибув „к городу Хотъню”, він виявився порожнім і пограбованим російським військом. Як зазначив автор щоденника, „собою он не мал и от густого жилия, а все деревянного, и частих, а мноих, лавокъ и густих улицъ, знатно, что был велми многолюден, толко-ж в нем почти никого из турков не застали, ибо от того времени, якъ мы перебралис через Днѣстр, то начали они перевозитис к Дунаю, и такъ были возку тую множеством перевозяхихся здорожили, что за едну подводу плачено по 50 червонних золотих”¹⁷.

Інший сучасник подій, літописець І. Некулче з боєм зазначав, що під час відступу царської армії наприкінці 1739 р. військо масово виганяло населення з Хотинської райї за Дністер, де російські офіцери розподіляли цю здобич: „Одні забирали дітей, інші – чоловіків, інші – жінок”. Автор порівнював ці дії з діями татар¹⁸. Отже, „визвольний” похід росіян, оспіваний М. Ломоносовим в „Оді на взяття Хотина”, призвів до величезних матеріальних і людських втрат у регіоні, який знову запустів.

Турецькій адміністрації, яка повернулася на Хотинщину на початку 1740 р., знову довелося вживати різноманітні заходи, щоб поліпшити демографічне становище. Мабуть, чималу роль

у цьому відігравали два фактори: по-перше, порівняно ліберальна політика турецької влади стосовно бажаних перебратися в райю і, по-друге, діяльність спеціальних вербувальників”. Так, було підтверджено незмінність оподаткування райятів, яке залишалось таким самим, як і в 1715 р.¹⁹ Щодо другого фактора, то, наприклад, великий капітан Дорогойського цінуту скаржився молдавському господарю на якогось Смаїла Турку (мабуть, турка Ізмаїла), який переманив селян із с. Бугаї, що належало Барновському монастирю, в Хотинську райю. Втім, населення із сусідніх цінутів і без вербувальників масово переселялося на її територію, незважаючи на жорсткі заходи, які вживала молдавська влада, щоб припинити цей процес. Тікали не тільки селяни-вечини, але й цигани-холопи, тим паче, що останні як раби не були членами сільських громад і не займалися землеробством. Згідно з деякими відомостями, в 40-х роках XVIII ст. на Хотинщину втекло з Молдавського князівства близько 4 тис. сімей²⁰. Мабуть, поступово повернулася у рідні села й певна частина тих селян, яких вигнало російське військо наприкінці 1739 р.

Все це поступово дещо поліпшило етнодемографічне становище в регіоні, на що впливала також загалом мирна обстановка на північно-східних кордонах Османської імперії впродовж наступних трьох десятиліть.

На жаль, не збереглося конкретних статистичних відомостей з цього часу, тобто до російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Дійшли тільки деякі загальні описові свідчення, які стосуються Хотина. У липні 1764 р. через місто пройжджав Резмі Агмед Ефенді, якого султан направив у Берлін з дипломатичною місією. Він записав у подорожньому щоденнику цікаві відомості про фортецю і замок, а також зазначив, що „нині Хотин є містом багатолюдним і гарно збудованим, розташованим посеред садів і полів (...)”²¹. Зрозуміло, що більшу частину жителів, як і раніше, становили турецькі й татарські військовослужбовці, чиновники та члени їхніх сімей, а також єврейські торговці й ремісники.

Розглянуті матеріали засвідчують складну етнодемографічну динаміку на Хотинщині впродовж кінця XVI – середини XVIII ст., незважаючи на уривчасті, вельми неточні й нерідко випадкові дані. Не викликає сумнівів, що в окремі періоди число населення зазнавало різкого скорочення через прями втрати й вимушені міграції, проте за сприятливих суспільно-політичних обставин воно швидко відновлювалося і зростало, в тому числі за рахунок притоку іммігрантів з-за меж регіону та зміни його державної приналежності, насамперед унаслідок створення Хотинської райї. Результатом було значне ускладнення етнічної палітри через появу порівняно численних тюркомовних груп, а також євреїв, до яких молдавська влада, принаймні до встановлення так званого фанаріотського режиму, ставилася нетерпимо.

¹ Documente privind istoria României. A. Moldova. – București, 1952. – P. 4, 408.

² Добржанський О., Макар Ю., Масан О., Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 79.

³ Сплени Г. Опис Буковини/ Габріель фон Сплени; [пер. з нім., передмова і коментар О. Д. Огуя, М. М. Сайка]. – Чернівці: Рута, 1995 – С. 44-45.

⁴ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 78.

⁵ Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Эвлия Челеби. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – С. 50-51.

⁶ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (з давніх часів до середини XX ст. / За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 110.

⁷ Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1973. – С. 32.

⁸ Афанасьев-Чужбинский О. Нариси Дністра/ Олександр Афанасьев-Чужбинський// Буковинське віче. – (Чернівці) 1991. – 7 вер., 17 груд., 1992. – С. 4.

⁹ Димитров С. Ат. Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахия) в первой половине XVIII века/ С. Ат. Димитров// Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. Т.2. – С. 144, 146, 148.

¹⁰ Там само. – С. 149.

¹¹ Там само. – С. 141.

¹² Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. – С. 131-132.

¹³ Димитров С. А. Вказ. праця. – С. 151.

¹⁴ Там само. – С. 155, 157.

¹⁵ Там само. – С. 153, 155.

¹⁶ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 117.

¹⁷ Дневник Якова Марковича. – Т. 4 1735-1740 роки/ Яків Маркович; [вид. В. Модзалевський. – К.-Львів: НТШ, 1913]. С. -278-279, 281.

¹⁸ Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei. – P. 466.

¹⁹ Димитров С. Ат. Вказ. праця. – С. 157.

²⁰ Негрей. И. А. Бегство молдавских крестьян за пределы княжества в последние десятилетия XVII-середине XVIII в. / И. А. Негрей// Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIV – начало XX в.). – Кишинев, 1991. – С. 52.

²¹ Archiva istorica a Românie / Red. B. Petriceicu-Hăjideu. – București, 1864. – Anulu I. –P.183; Resmi Ahmed Efendi (1700-1783). – P. 499.

Наталія Томак
(Черновцы)

СВЕДЕНИЯ О ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И ПОСЕЛЕНИЙ ХОТИНЩИНЫ В КОНЦЕ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

В статтє освещена динамика демографического, этносоциального и этноконфессионального процесса на территории исторической Хотинщины с конца XVI к началу XVIII в. Отдельному анализу подвергнуто состояние демографического и этноконфессионального развития многонационального региона в условиях частых изменений его государственной принадлежности, поскольку это обстоятельство оказывало существенное влияние на этнодемографическую и

конфессиональную ситуацию в крае.

Ключевые слова: этнодемографический состав, Хотинская райя, турки, „Катастих”.

Natalia Tomak
(Chernivtsi)

INFORMATION ABOUT QUANTITY OF INHABITANTS AND SETTLEMENTS OF KHOTYN IN 16th – FIRST PART OF 18th CENTURY.

In article is highlighted dynamics of demographic, etno-social and etno-confessional process at the territory of historical Khotynschyna (Khotyn district) at the end of 16th – the beginning of 18th century. The article also includes the analysis of state of demographic and etno-confessional development of multinational region in conditions of often change of its state belonging, as such circumstance had great influence on etnodemographic and confessional situation at this territory.

Key words: etnodemographic composition, Khotyn military zone, Turks, „Katastyh”.

УДК: 94 (477.85) „18/19”

Тетяна Копистиринська
(Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА: ВІД АГРАРНОГО РЕГІОНУ ДО ПРОМИСЛОВОГО ГІГАНТА

У статті показано процес перетворення Катеринославської губернії із сільськогосподарської в індустріально-промисловою, роль та місце іноземних поселенців в цьому процесі; наводяться та аналізуються статистичні матеріали XIX ст. щодо участі поселенців, зокрема німців та євреїв, у розвитку великих промислових виробництв та виробництві товарів широкого вжитку.

Ключові слова: Катеринославщина, промисловий розвиток, іноземні поселенці, євреї, меноніти.

На нинішньому етапі розвитку нашої держави в умовах ринкової економіки заслугоує вивчення процесу переходу в XIX-XX ст. Катеринославщини від аграрного регіону до промислового гіганта, розвитку промисловості Донецького басейну на основі іноземного капіталу, соціально-економічних особливостей, що сприяли індустріалізації регіону.

Основним джерелом для вивчення історії індустріалізації Катеринославської губернії стали архівні матеріали та періодичні видання XIX-XX ст., що зосередженні в Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). В історіографічному плані змістовними є праці Б. Ф. Бранта¹, професорів П. Браунова та В. Фаусена, присвячені позитивним та негативним сторонам впливу іноземного капіталу, складностям та успіхам перших промислових підприємств. Велика кількість джерел використана Л. Ліbermanом у праці „У вугільному царстві”². Серед останніх праць, пов'язаних з